246sk09

९

हल्सन्धौ अनुस्वारसन्धिः विसर्गसन्धिश्च

प्रस्तावना

पूर्वेषु पाठेषु संज्ञा परिभाषा अच्सन्धिः प्रकृतिभावसन्धिः हल्सन्धिः एतानि प्रकरणानि क्रमशः परिशीलितानि। अनुस्वारसन्धिः वस्तुतः हल्सन्धिरेव अस्ति। बाहुल्येन मकारस्य नकारस्य वा अनुस्वारः भवति। एवञ्च अनुस्वारस्य बहुत्र परसवर्णः भवति। अतः इदं सर्वमपि हल्सन्धिकार्यमेव। तथापि बोधसौकर्याय पृथक् उपन्यस्तम्। अनुस्वारसन्धिप्रकरणे पदस्य इति अधिकृतमस्ति इति अवधेयम्।

विसर्गसन्धिरपि अस्मिन्नेव पाठे अन्तर्भावितः अस्ति। विसर्गसन्धेः कानिचन सूत्राणि पूर्वपाठे एव अतिक्रान्तानि। अवशिष्टानि एव सूत्राणि अत्र कानिचित् दीयन्ते। विसर्गसन्धिप्रकरणे अस्मिन् विसर्गात् पूर्वं विद्यमानः वर्णः परं च विद्यमानः वर्णः इति उभयम् अपि अवधानस्य विषयः अस्ति। एवञ्च विसर्गसन्धिप्रकरणे मूलस्थितौ अपि विसर्गः नास्ति, अन्तिमस्थितौ अपि विसर्गः नास्ति। रूपसाधनप्रक्रियायाम् मध्ये विसर्गः उद्भवति। पुनः तस्य परिवर्तनम् भवति। अतः अस्य प्रकरणस्य नाम विसर्गसन्धिप्रकरणम् इत्यपि केवलं परम्पराप्रभाव एव।

विसर्गसन्धिः इति नामकरणस्य तात्पर्यम् इदं यत् यदि पदान्वाख्यानपक्षः अस्ति तर्हि द्वयोः पदयोः मध्ये विसर्गः दृश्यते। यदि वाक्यान्वाख्यानपक्षः अस्ति तर्हि अस्मिन् प्रकरणे प्रदर्शिता स्थितिः भवतीति। अत्र केवलम् वाक्यान्वाख्यानपक्षः एव प्रदर्श्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- पदान्तस्य मस्य अनुस्वारः कदा भवति इति ज्ञास्यति।
- अपदान्तस्य मस्य नस्य च कदा अनुस्वारः भवतीति ज्ञास्यति।
- संस्कृते यत्र तत्र अनुस्वारसन्धेः विच्छेदं कर्तुम् प्रभवेत्।
- वाक्यान्वाख्यानपक्षे विसर्गसन्धिः कः भवति इति ज्ञास्यति।
- विसर्गसन्धेः विविधान् प्रकारान् ससूत्रम् ज्ञास्यति।
- अनुस्वारसन्धेः विसर्गसन्धेः च सूत्राणि व्याख्यातुम् प्रभवेत्।
- अग्रिमप्रकरणेषु अस्य प्रकरणस्य सूत्राणि व्यवहर्तुं प्रभवेत्।
- स्वलेखेषु शुद्धं सन्धिं कर्तुम् समर्थो भविष्यति।

[९.१] मोऽनुस्वारः॥ (८.३.२३)

सूत्रार्थः - मान्तस्य पदस्य अनुस्वारो हलि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। मः अनुस्वारः इति सूत्रगतपदच्छेदः। मः (६/१), अनुस्वारः (१/१)। पदस्य इति अधिकृतम्। संहितायाम् इत्यधिकृतम्। हलि सर्वेषाम् इति सूत्रात् हलि इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - संहितायाम् पदस्य मः अनुस्वारः हलि।

तदन्तविधिः - अस्मिन् पदस्य मः इति पदद्वयमपि षष्ठ्यन्तम्। पदस्य इति विशेष्यम्। मः इति विशेषणम्। विशेषणं तदन्तस्य विशेष्यस्य संज्ञा भवति। अतः तदन्तविधिना तथा पदम् अत्र ग्राह्यं यस्य अन्ते मकारः अस्ति। अर्थात् मान्तपदस्य इति अर्थः लभ्यते। तत्रापि मान्तपदस्य इति षष्ठ्यन्तम्। तस्याः अर्थः सम्बन्धः। अस्मिन् सूत्रे अस्य सम्बन्धस्य प्रतियोगी पदम् इति परन्तु अनुयोगी तु नोल्लिखितः। नापि केनापि प्रकारेण लभ्यते। अतः इयं षष्ठी स्थानषष्ठी अनुयोगिविरहात्। पदस्य इत्यत्र षष्ठीप्रकृतिः पदशब्दः अल्समुदायबोधकः अस्ति। आदेशः अनुस्वारः एकाल् अस्ति। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषाबलेन मान्तपदस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने अनुस्वारः भवतीति अर्थो लभ्यते।

तदा सूत्रार्थो भवति - मान्तपदस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने अनुस्वारः भवति हलि परे संहितायां सत्याम्। अस्य एव फलितार्थः बहुत्र - मान्तस्य पदस्य अनुस्वारो हलि इतिरूपेण प्रकट्यते। अर्थात् संहितायां विषयीभूतायाम् हलः अव्यवहितपूर्वम् मान्तं पदमस्ति चेत् मकारस्य अनुस्वारः भवतीति तात्पर्यार्थः।

उदाहरणम् - हरिं वन्दे।

हरिम् वन्दे इति वाक्यम्। वाक्ये संहिता विवक्षाधीना। तत्र हरिम् इति सुबन्तम् अस्ति, अतः तस्य सुप्तिङन्तं पदम् इति सूत्रेण पदसंज्ञा सुलभा। हरिम् वन्दे इत्यत्र हलः वकारात् अव्यवहितपूर्वम् मान्तं पदम् हरिम् इति अस्ति। यदि द्वयोः पदयोः मध्ये अर्धमात्रातः अधिककालस्य व्यवधानं नास्ति तर्हि मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण मकारस्य अनुस्वारे कृते हरिं वन्दे इति साधु रूपं निष्पद्यते। यदि संहिता न विवक्षिता तर्हि हरिम् वन्दे इत्यपि प्रयोक्तुं शक्यते, न कश्चिद्दोषः।

आक्षेपः - 'वनम् अस्ति' इति उदाहरणे अनुस्वारस्य मकारः केन सूत्रेण इति नैके पृच्छन्ति। वस्तुतः 'वनम्' इति पदं पृथक् साधितम्। तस्य अन्ते अम्-प्रत्ययस्य मकारः स्वकीयः अस्ति। यदा 'वनम् अस्ति' इति वाक्यं व्यवह्रियते तदा तत्र मूलशब्दस्य मकारः अस्ति। तस्मात् परं हल् नास्ति। अतः तस्य अनुस्वारः नैव भवति। अनुस्वारः एव न भवति चेत् अनुस्वारस्य मकारः केन सूत्रेण इति प्रश्न एव युक्तिहीनः।

केचित् वाक्यस्य अन्ते अपि अनुस्वारं लिखन्ति यथा - 'अस्ति वनं।' परन्तु वाक्यस्य अन्ते वनं इति पदमस्ति। अर्थात् ततः परं हल् नास्ति, अथवा द्वितीयं वाक्यम् अस्ति। द्वितीयवाक्ये यद्यपि हल् प्रथमवर्णः भवितुम् अर्हति तथापि द्वयोः वाक्ययोः संहिता न भवति। अतः संहितायाः अभावे मस्य अनुस्वारः न भवति। अत एव वाक्यस्य अन्ते अनुस्वारः कदापि समर्थयितुं न शक्यते। अत एव अस्ति वनं। इति असाधु। तत्र अस्ति वनम्। इति साधु।

[९.२] नश्चापदान्तस्य झलि॥ (८.३.२४)

सूत्रार्थः - अपदान्तस्य नस्य मस्य च स्थाने झलि अनुस्वारः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। नः च पदान्तस्य झलि इति सूत्रे उपात्तानां पदानां सन्धेः विच्छेदः। नः (६/१), च इत्यव्ययम्। अपदान्तस्य (६/१), झलि (७/१)। मोऽनुस्वारः इति सूत्राद् मः इति षष्ठ्येकवचनम्, अनुस्वारः इति प्रथमान्तं पदं चानुवर्तते। पदयोजना - अपदान्तस्य नः मः च अनुस्वारः झलि। सूत्रार्थो भवति - अपदान्तस्य नस्य मस्य च स्थाने झलि परे अनुस्वारः भवति। अर्थात् अपदान्ते विद्यमानस्य नकारस्य मकारस्य च अनुस्वारः भवति झलि परे।

उदाहरणम् - यशांसि। आक्रंस्यते। शान्तः।

सूत्रार्थसमन्वयः - यशांसि इति यशस्-शब्दस्य नपुंसकलिङ्गिनः प्रथमाबहुवचनम्। तस्य रूपसाधनप्रक्रियायाम् यशान् सि इति स्थितिः उद्भवति। तत्र विद्यमानः नकारः पदान्ते नास्ति। अतः सः अपदान्तः नकारः। तस्मात् परं झल् सकारः अस्ति। अत एव प्रकृतसूत्रेण नकारस्य अनुस्वारः भवति। तेन यशांसि इति रूपं निष्पद्यते। सूत्रे मस्य नस्य च अनुस्वारः इत्युक्तम्। इदं तावत् नकारस्य उदाहरणम्।

[यशान् सि इति स्थितिः कथं जायते - अत्र यानि सूत्राणि आवश्यकानि तानि सर्वाणि सुबन्तप्रकरणस्य सन्ति। अतः तेषां ज्ञानं विना सम्पूर्णप्रक्रियाप्रदर्शनं वृथा।]

आक्रंस्यते - आङ्-उपसर्गः, क्रमु पादविक्षेपे इति धातुः, ततः परं लृट् लकारे कृते स्यविकरणस्य विधानेन आ क्रम् स्य ते इति स्थितिः उद्भवति। तस्मिन् मकारः पदान्ते नास्ति। मकारात् परं च स्य इत्यस्य झल् सकारः अस्ति। अत एव प्रकृतसूत्रेण मकारस्य अनुस्वारः भवति। तेन आक्रंस्यते इति रूपं निष्पद्यते। सूत्रे मस्य नस्य च अनुस्वारः इत्युक्तम्। इदं तावत् मकारस्य उदाहरणम्।

शमु उपशमे इति धातोः क्तप्रयये विहिते शान्त इति रूपं निष्पद्यते। तत्र प्रक्रियया शाम् त इति स्थितिः उद्भवति। अत्र मकारः अपदान्तः अस्ति, ततः परम् झल् तकारः अस्ति। अतः नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण मकारस्य अनुस्वारे कृते शां त इति स्थितिः जायते। तदा -

[९.३] अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः॥ (८.४.५७)

सूत्रार्थः - अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। अनुस्वारस्य (६/१), ययि (७/१), परसवर्णः (१/१)। परस्य सवर्णः परसवर्णः इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। संहितायामिति अधिकृतम्। सूत्रार्थो भवति - अनुस्वारस्य स्थाने ययि परे परसवर्णः भवति।

उदाहरणम् - शान्तः।

सूत्रार्थसमन्वयः - शां त इति स्थिते अयम् अनुस्वारः ययि परे अस्ति। अर्थात् ययः अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण अनुस्वारस्य स्थाने आदेशः भवति। कः आदेशः। परस्य

सवर्णः। परः तकारः। तस्य सवर्णाः के। त थ द ध न एते पञ्च। एकः स्थानी आदेशाः च पञ्च। स्थानिसंख्यातः आदेशसंख्या भिन्ना। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानिना अन्तरतमः आदेशः स्यात्। स्थानेन अर्थेन गुणेन प्रमाणेन च आन्तर्यं भवति चतुर्विधम्। वर्णाः अनर्थकाः इति न अर्थकृतम् आन्तर्यम्। आदेशानाम् प्रमाणम् अर्थात् उच्चारणकालः अर्धमात्रिकः। अतः न प्रमाणकृतम् आन्तर्यम् सम्भवति। स्थानिनः अनुस्वारस्य उच्चारणस्थानम् नासिका। आदेशेषु नकारस्य उच्चारणस्थानम् दन्ताः नासिका च। अन्येषां नासिका नास्ति एव। अतः स्थानतः आन्तर्येण अनुस्वारस्य स्थाने नकारः आदेशः भवति। तदा शान्त इति शब्दः निष्पद्यते। ततः परं सुप्रत्यययोगेन प्रक्रियया च शान्तः इति प्रथमान्तं रूपं सिद्ध्यति।

[१.४]   वा पदान्तस्य॥ (८.४.५८)

सूत्रार्थः - पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः वा भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। वा इति विकल्पार्थे अव्ययम्। पदस्य अन्तः पदान्तः, तस्य इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। तत्र अनुस्वारस्य (६/१), ययि (७/१), परसवर्णः (१/१)। परस्य सवर्णः परसवर्णः इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। संहितायामिति अधिकृतम्। सूत्रार्थो भवति - पदान्तस्य अनुस्वारस्य स्थाने ययि परे परसवर्णः वा भवति संहिता अस्ति चेत्।

उदाहरणम् - रामन्नमामि। रामं नमामि।

सूत्रार्थसमन्वयः - रामम् नमामि इति वाक्यम्। वाक्ये संहिता विवक्षाधीना। यदि संहिता विवक्षिता तर्हि सूत्राणि अत्र प्रवर्तन्ते। तत्र रामम् इति सुबन्तम् पदम्। तस्य पदान्ते मकारः अस्ति। नमामि इति द्वितीयं पदम् अस्ति। तस्य प्रथमवर्णः हल् नकारः अस्ति। अतः मकारस्य हलि परे अर्थात् हलः अव्यवहितपूर्वस्य मकारस्य मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण अनुस्वारः भवति। तदा रामं नमामि इति स्थितिः जायते। तत्र अनुस्वारः पदान्ते अस्ति किञ्च ययि परे अस्ति। अर्थात् पदान्तः अनुस्वारः ययः अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रेण नित्यम् परसवर्णः प्राप्तः। तत्राधुना वा पदान्तस्य इति सूत्रेण विकल्पेन परसवर्णः विधीयते। परसवर्णः न भवति चेत् रामं नमामि इति साधु वाक्यं निष्पद्यते। परसवर्णः भवति चेत् स्थानी अनुस्वारः, आदेशाः परस्य नकारस्य सवर्णाः। के सवर्णाः। त थ द ध न एते पञ्च। एकः स्थानी पञ्च आदेशाः। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया अनुस्वारस्य स्थाने कः भवति। अनुस्वारस्य उच्चारणस्थानम् नासिका। आदेशेषु नकारस्य उच्चारणस्थानं दन्ताः नासिका च। अतः नासिका इति स्थानसाम्यम् लभ्यते। अन्यत् आन्तर्यं न सम्भवति। अतः अनुस्वारस्य स्थाने नकारे कृते रामन्नमामि इति साधु वाक्यम् सिध्यति। एवं रामं नमामि, रामन्नमामि इति द्वयमपि साधु।

अयमत्र संग्रहः -

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति वा पदान्तस्य इति च सूत्रयोः प्रवत्तिक्षेत्रम् पर्यालोच्य अयं फलितार्थः वक्तुं शक्यः - अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रम् अपदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं नित्यं करोति। पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि विकल्पेन परसवर्णं वा पदान्तस्य इति सूत्रं करोति।

अनुस्वारस्य कदा कः वर्णः भवतीति अधः संक्षेपेण दीयते।

अनुस्वारात् परं कवर्गः अस्ति चेत् परसर्वणः ङकारः भवति। यथा शङ्कर इति।

अनुस्वारात् परं चवर्गः अस्ति चेत् परसर्वणः ञकारः भवति। यथा सञ्चयः इति।

अनुस्वारात् परं टवर्गः अस्ति चेत् परसर्वणः णकारः भवति। यथा त्वण्टीकसे इति।

अनुस्वारात् परं तवर्गः अस्ति चेत् परसर्वणः नकारः भवति। यथा परन्तु इति।

अनुस्वारात् परं पवर्गः अस्ति चेत् परसर्वणः मकारः भवति। यथा रामम्पश्य इति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. मोऽनुस्वारः इत्यत्र कस्य मस्य अनुस्वारः।

२. अपदान्तस्य मस्यानुस्वारः केन सूत्रेण।

३. अपदान्तस्य मस्य यमि अनुस्वारः केन सूत्रेण।

४. त्वम् रामः इत्यत्र मस्यानुस्वारः केन सूत्रेण।

५. त्वम् हरिः इत्यत्र मस्यानुस्वारः केन सूत्रेण।

६. फलम् रोचते इत्यत्र किं सन्धिसूत्रं प्रवर्तेत।

७. हरिं वन्दे इत्यत्र किं सन्धिसूत्रं प्रवर्तेत।

८. अपदान्तस्यानुस्वारस्य परसवर्णः केन सूत्रेण।

९. जलं हरति इत्यत्र अनुस्वारः केन सूत्रेण।

  १) नश्चापदान्तस्य झलि   २) वा पदान्तस्य

  ३) मोऽनुस्वारः   ४) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः

१०. शाम् त इति स्थिते शान्त इति परिवर्तनम् अनेन क्रमेण भवति।

  १) मस्य नः   २) मस्य अनुस्वारः, तस्य नः

  ३) मस्य जश्, तस्य नः ४) नस्य मः, तस्य मकारः

११. जलम् नयति इत्यत्र सन्धिः क्रियते चेत् कानि रूपाणि सम्भवन्ति।

  १) जलं नयति, जलन्नयति

  २) जलम् नयति, जलन्नयति

३) जलं नयति, जलन्नयति, जलम् नयति

४) जलम् नयति, जलं नयति

१२. जलम् नयति इत्यत्र संहिता नास्ति चेत् कः प्रयोगः साधुः।

१) जलं नयति, जलन्नयति २) जलम् नयति

३) जलं नयति ४) जलम् नयति, जलं नयति

।।इति हल्सन्धौ अनुस्वारसन्धिः।।

॥अथ विसर्गसन्धिः॥

[१.५] अतो रोरप्लुतादप्लुते॥ (६.१.१०९)

सूत्रार्थः - अप्लुताद् अतः परस्य रोः स्थाने उत् भवति अप्लुते अति परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। अतः रोः अप्लुताद् अप्लुते इति सूत्रगतपदच्छेदः। अत् इति तपरः, तस्य रूपम् अतः इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। संहितायाम् इति अधिकृतम्। रोः (६/१), अप्लुताद् (५/१), अप्लुते (७/१)। न प्लुतः अल्पुतः, तस्मात् अप्लुताद्। तस्मिन् अप्लुते। इति उभयत्रापि नञ्-तत्पुरुषः समासः। ऋत उत् इति सूत्रात् उत् इति प्रथमान्तम् पदमनुवर्तते। एङः पदान्तादति इति सूत्राद् अति इति सप्तम्येकवचनान्तम् पदमनुवर्तते। वाक्ययोजना भवति - अल्पुताद् अतः रोः उत् अप्लुते अति। अतः इति दिग्योगे पञ्चमी। अतः तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया अतः (ह्रस्वाद् अकाराद्) अव्यहितपरस्य कार्यं विधीयते। रोः इति स्थानषष्ठी। तेन षष्ठी स्थानेयोगा इति सूत्रेण स्थाने इति पदं लभ्यते। अप्लुते अति इति परसप्तमी अस्ति। तेन तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषाबलेन अप्लुताद् अकारात् अव्यवहितपूर्वस्य कार्यं भवतीति अर्थो लभ्यते। उत् तपरः अस्ति। अतः तपरस्तत्कालस्य इति परिभाषया उत् ह्रस्वानां षण्णाम् उकाराणां ग्रहणं करोति। सर्वासाम् परिभाषाणां बलेन सूत्रार्थो भवति - अप्लुताद् अतः परस्य रोः स्थाने उत् भवति अप्लुते अति परे संहितायाम् सत्याम्। अर्थात् यदि अप्लुताद् अतः (ह्रस्वाद् अकारात्) परः रुः अस्ति तर्हि तस्य स्थाने उत् (ह्रस्वः उकारः) भवति यदि परे अल्पुतः अत् (ह्रस्वः अकारः) अस्ति, किञ्च संहिता भवति चेत्।

उदाहरणम् - शिवोऽर्च्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः - शिवशब्दात् प्रथमाविभक्तेः एकवचनस्य प्रत्ययः सुप् विधीयते तदा शिवस् इति स्थितिः भवति। एवञ्च अर्च्-धातोः कृत्यप्रत्यययोगेन अर्च्यः इति रूपं निष्पद्यते। द्वयोः मेलनेन शिवस् अर्च्यः इति स्थितिः उद्भवति। शिवस् इत्यस्य अन्ते सुप् अस्ति। अतः सुप्तिङन्तं पदम् इति सूत्रेण तस्य पदसंज्ञा भवति। तस्य अन्ते सकारः अस्ति। अतः पदान्तस्य सकारस्य ससजुषो रुँः इति सूत्रेण रुँः भवति। तस्य उँकारः अनुनासिकः अस्ति। अतः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण तस्य इत्संज्ञा

भवति। ततः तस्य लोपः इति सूत्रेण उँकारस्य लोपः च भवति। इत्थम् इत्संज्ञाकरणं, तस्य लोपकरणं च लघुना इत्थम् प्रकट्यते - 'अनुबन्धलोपे' इति। एवं लोपे कृते शिवर् अर्च्यः इति जायते। तत्राधुना वकारात् परः अप्लुतः अत् (ह्रस्वः अकारः) अस्ति। ततः परम् रुः अस्ति। ततः परम् अप्लुतः अत् अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण रोः उत् भवति। तदा शिव उ अर्च्यः इति स्थितिः भवति। अत्र वकारात् परः अवर्णः अस्ति। ततः परम् अच् उकारः अस्ति। अतः आद् गुणः इति सूत्रेण अकार-उकारयोः पूर्वपरयोः स्थाने स्थानतः आन्तर्याद् ओकारः भवति। तेन शिवो अर्च्यः इति स्थितिः भवति। अत्र एचः ओकारात् परम् अच् अस्ति। अतः एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अवादेशः प्राप्तः। परन्तु शिवो इत्यस्य ओकारः पदान्ते अस्ति। ततः परम् अत् अस्ति। अतः एङः पदान्तादति इति सूत्रेण अकारस्य पूर्वरूपे कृते शिवोऽर्च्यः इति वाक्यं सम्पद्यते। शिवः महेश्वरः अर्च्यः पूज्यः इति तदर्थः।

[**व्युत्पत्तिः** - १) प्रकृतसूत्रम् इत्यस्य अर्थः - अधुना यत् सूत्रं व्याख्यानस्य विषयः अस्ति तद्। यथा अत्र - अतो रोरप्लुतादप्लुते इति प्रकृतं सूत्रम्।

२) ससजुषो रुः (८.२.६६) इति असिद्धकाण्डीयं सूत्रम्। तेन रुः विहितः। अतो रोरप्लुतादप्लुते (६.१.१०३) इति सूत्रं तु सिद्धकाण्डे अस्ति। अस्य दृष्ट्या रुँत्वं तु असिद्धमेव। तथापि यदि इदं रुत्वम् असिद्धं स्यात् तर्हि व्याकरणशास्त्रे अन्यत्र कुत्रापि सिद्धं रुत्वं नास्ति। तेन अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रं व्यर्थं भवेत्। परन्तु पाणिनिमुनेः न किमपि वचनं व्यर्थम्। अतः वचनप्रामाण्यात् तद् असिद्धमपि सिद्धमिति गृह्यते।]

[९.६]   हशि च॥ (६.१.११०)

सूत्रार्थः - अप्लुताद् अतः परस्य रोः स्थाने उत् भवति हशि परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। हशि (७/१), च इत्यव्ययपदम्। संहितायाम् इति अधिकृतम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रात् अप्लुताद् (५/१), अतः (५/१), रोः (६/१) इति पदानि अनुवर्तन्ते। न प्लुतः अप्लुतः, तस्माद् अप्लुताद् इति नञ्-तत्पुरुषः समासः। ऋत उत् इति सूत्राद् उत् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - संहितायाम् अप्लुताद् अतः रोः उत् हशि च। अतः इति दिग्योगपञ्चमी। तेन अतः परस्य इत्यर्थो लभ्यते। हशि इति परसप्तमी। तेन हशः अव्यवहितपूर्वस्य इत्यर्थः लभ्यते। तदेव उच्यते हशि परे इति। रोः इति स्थानषष्ठी। तेन अर्थः रोः स्थाने इत्यर्थो लभ्यते। सूत्रार्थो भवति - अप्लुताद् अतः परस्य रोः स्थाने उत् भवति हशि परे। अर्थाद् ह्रस्वाद् अकारात् परस्य रोः स्थाने ह्रस्वः उकारः भवति हशि परे इति।

उदाहरणम् - शिवो वन्द्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः - शिवशब्दात् प्रथमाविभक्तेः एकवचनस्य प्रत्ययः सुप् विधीयते तदा शिवस् इति स्थितिः भवति। एवञ्च वन्द-धातोः कृत्यप्रत्यययोगेन वन्द्यः इति रूपं निष्पद्यते। द्वयोः मेलनेन शिवस् वन्द्यः इति स्थितिः उद्भवति। शिवस् इत्यस्य अन्ते सुप् अस्ति। अतः सुप्तिङन्तं पदम् इति सूत्रेण तस्य पदसंज्ञा भवति। तस्य अन्ते सकारः अस्ति। अतः पदान्तस्य सकारस्य ससजुषो रुँः इति सूत्रेण रुँः

भवति। तस्य उँकारः अनुनासिकः अस्ति। अतः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण तस्य इत्संज्ञा भवति। ततः तस्य लोपः इति सूत्रेण उँकारस्य लोपः च भवति। इत्थम् इत्संज्ञाकरणं, तस्य लोपकरणं च लघुना इत्थम् प्रकट्यते - 'अनुबन्धलोपे' इति। एवं लोपे कृते शिवर् वन्द्यः इति जायते। तत्राधुना शिवशब्दस्य वकारात् परः अप्लुतः अत् (ह्रस्वः अकारः) अस्ति। ततः परं हश् वकारः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण रोः उत् भवति। तदा शिव उ वन्द्यः इति स्थितिः भवति। अत्र शिवशब्दस्य वकारात् परः अवर्णः अस्ति। ततः परम् अच् उकारः अस्ति। अतः आद् गुणः इति सूत्रेण अकार-उकारयोः पूर्वपरयोः स्थाने स्थानतः आन्तर्याद् ओकारः भवति। तेन शिवो वन्द्यः इति साधु वाक्यं सम्पद्यते।

[**प्रश्नः** - केचित् पृच्छन्ति यत् शिवः वन्द्यः इति स्थिते विसर्गस्य सकारः केन सूत्रेण। अथवा शिवः वन्द्यः इत्यस्य शिवो वन्द्यः इति सन्धिः केन सूत्रेण इति।

उत्तरम् - शिवः इति रूपं पृथक् साधितम् अस्ति। तस्मात् एकैकं पदं पृथक् पृथक् संस्कृतम्, निर्मितम् अस्ति। तानि निर्मितानि पदानि आदाय वाक्यं विरचितम् अस्ति। अतः इयं स्थितिः पदान्वाख्यानपक्षे एव सम्भवति न तु वाक्यान्वाख्यानपक्षे। स्यादेतत्। शिवः वन्द्यः इति स्थिते विसर्गस्य परिवर्तनाय सूत्रं नास्ति। विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारः खरि परे एव भवति। हशि परे विसर्गस्य परिवर्तनाय किमपि सूत्रं तावन्नास्ति। अतः शिवः वन्द्यः इति अस्ति चेत् शिवो वन्द्यः इति तस्यैव परिवर्तनम् नैव कर्तुं शक्यम्। परन्तु यथा शिवः वन्द्यः इति प्रयोक्तुं शक्यम् तथा शिवो वन्द्यः इत्यपि प्रयोक्तुं शक्यम्। परन्तु अस्य तत्र गमनम् , तस्य वा अत्र आगमनम् असम्भवम्। तस्मात् शिवो वन्द्यः इत्यस्य सन्धिविच्छेदः शिवस् वन्द्यः इति एव कर्तव्यः।]

[१.७] भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि॥ (८.३.१७)

सूत्रार्थः - भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य रोः यादेशः अशि परे भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य यः अशि इति सूत्रे उपात्तेषु पदेषु विद्यमानस्य सन्धेः विच्छेदः। भोः च भगोः च अघोः च अः च इति भो-भगो-अघो-आः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। भो-भगो-अघो-आः पूर्वे यस्मात् सः भो-भगो-अघो-अपूर्वः इति बहुव्रीहिसमासः। भोस् भगोस् अघोस् एते चादिगणे पठिताः सकारान्तनिपाताः। यः इति प्रथमान्तं पदम्। अशि इति सप्तम्यन्तं पदम्। रोः सुपि इति सूत्रात् रोः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य रोः यादेशः अशि परे भवति। अर्थात् रोः पूर्वं यदि भो भगो अघो अवर्णः च अस्ति किञ्च रोः परं यदि अश् अस्ति तर्हि रोः स्थाने यकारः आदेशः भवति।

भोस् भगोस् अघोस् एते चादिगणे पठिताः सकारान्तनिपाताः इति उक्तमेव। साधारणानां सम्बोधने भोस् इत्यस्य प्रयोगः भवति। भगवतः सम्बोधने भगोस् इत्यस्य प्रयोगः भवति। पापिनः सम्बोधने अघोस् इत्यस्य प्रयोगः भवति।

उदाहरणम् - देवा इह। देवायिह।

सूत्रार्थसमन्वयः - (अवर्णपूर्वस्य उदाहरणमिदम्।) देवशब्दात् सम्बोधने अर्थे प्रथमाबहुवचनस्य जस्-प्रत्ययस्य विधाने प्रक्रियया देवास् इति लभ्यते। ततः परम् इह इति अव्ययस्य प्रयोगेन देवास् इह इति स्थितिः उद्भवति। देवास् इत्यस्य अन्ते सुप् अस्ति। अतः सुप्तिङन्तं पदम् इति सूत्रेण तस्य पदसंज्ञा भवति। तस्य अन्ते सकारः अस्ति। अतः पदान्तस्य सकारस्य ससजुषो रुँः इति सूत्रेण रुँः भवति। तस्य उँकारः अनुनासिकः अस्ति। अतः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण तस्य इत्संज्ञा भवति। ततः तस्य लोपः इति सूत्रेण उँकारस्य लोपः च भवति। एवं लोपे कृते देवार् इह इति जायते। तत्राधुना यः रुः तस्मात् पूर्वम् अवर्णः आकारः अस्ति। तस्मात् परम् अश् इकारः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण रोः स्थाने यकारः भवति। तेन देवाय् इह इति स्थितिः जायते। तदा लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण अवर्णपूर्वस्य यकारस्य विकल्पेन लोपः भवति। लोपपक्षे देवा इह, लोपाभावपक्षे च देवायिह इति रूपद्वयं सिद्ध्यति।

भोस् देवाः। भगोस् नमस्ते। अघोस् याहि। इति एषु त्रिषु उदाहरणेषु पदान्ते सकारः अस्ति। अतः ससजुषो रुः इति सूत्रेण रुत्वे अनुबन्धलोपे च कृते भोर् देवाः। भगोर् नमस्ते। अघोर् याहि। इति स्थितिः उद्भवति। तत्राधुना रेफवर्णः रुः अस्ति। तस्मात् पूर्वं भो भगो अघो इति शब्दाः सन्ति। तस्मात् परं अश् दकारः, नकारः, यकारः च सन्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण रोः स्थाने यकारः विधीयते। तेन भोय् देवाः। भगोय् नमस्ते। अघोय् याहि। इति स्थितिः जायते। तदा -

[१.८] हलि सर्वेषाम्॥ (८.३.२२)

सूत्रार्थः - भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य यस्य लोपः हलि परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् द्वे पदे स्तः। हलि (७/१), सर्वेषाम् इति सर्व इति सर्वनाम्नः षष्ठीबहुवचनम्। भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि इति सूत्रात् भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य इति पदमनुवर्तते। भोः च भगोः च अघोः च अः च इति भो-भगो-अघो-आः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। भो-भगो-अघो-आः पूर्वे यस्मात् सः भो-भगो-अघो-अपूर्वः इति बहुव्रीहिसमासः। भोस् भगोस् अघोस् एते चादिगणे पठिताः सकारान्तनिपाताः। व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य इति सूत्रस्थात् व्योः इति पदात् यस्य इति एकांशः अनुवर्तते। लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रात् लोपः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य यस्य लोपः हलि सर्वेषाम्। सूत्रार्थो भवति - भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य यस्य लोपः भवति हलि परे। अर्थात् यकारात् पूर्वं यदि भो भगो अघो अवर्णः च अस्ति किञ्च यकारात् परं यदि हल् अस्ति तर्हि यकारस्य लोपः आदेशः भवति। सर्वेषाम् इत्यस्य तात्पर्यं यत् सर्वेषाम् व्याकरणाचार्याणाम् एतद्विषये सम्मतिः अस्ति यत् लोपः भवति एव। लोपः नित्यः।

उदाहरणम् - भो देवाः। भगो नमस्ते। अघो याहि।

सूत्रार्थसमन्वयः - उपरितनसूत्रे भोय् देवाः। भगोय् नमस्ते। अघोय् याहि। इति स्थितिः उद्भूता। अत्राधुना यकारात् पूर्वं भो भगो अघो इति शब्दाः सन्ति। तस्मादेव यकारात् परम् हलः दकारः, नकारः, यकारः च सन्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण यकारस्य नित्यं लोपे कृते भो देवाः। भगो नमस्ते। अघो याहि। इति साधुवाक्यानि सिद्ध्यन्ति।

अयमत्र संग्रहः

पदान्तस्य सकारस्य रुत्वं ससजुषो रुः इति एकेनैव सूत्रेण प्राधान्येन विधीयते। सकारात् परं किमस्तीति अत्र चिन्ता नास्ति। यदा सस्य रुत्वं भवति तदा रोः पूर्वं परं च कः वर्णः, कः शब्दः वा अस्ति इति गुरुत्वमावहति।

१) रोः पूर्वम् अत्, परम् अत् (अ + र् + अ) तदा रोः उत् भवति - (अ + उ + अ)। ततः परम् प्रथमाकारेण सह उकारस्य गुणः भवति - (ओ + अ)। ततः परम् पूर्वरूपम् भवति - (ओऽ)। (उदा. - देवर् अपि, रामर् अपि। - देव उ अपि, राम उ अपि। देवो अपि, रामो अपि। देवोऽपि, रामोऽपि)

२) रोः पूर्वम् भो भगो अघो आ, परम् अश् अस्ति (भो भगो अघो आ + र् + अश्) तदा रोः यकारः भवति - (भो भगो अघो आ + य् + अश्)। (उदा. - देवार् आस्तिकाः। दानवार् नास्तिकाः। - देवाय् आस्तिकाः। दानवाय् नास्तिकाः।)

३) पदान्तात् यकारात् पूर्वम् भो भगो अघो आ, परम् अच् अस्ति (भो भगो अघो आ + य् + अच्) तदा यकारस्य विकल्पेन लोपः भवति - (भो भगो अघो आ + य् + अच्) / (भो भगो अघो आ + ... + अच्)। एवञ्च इयमेव अन्तिमा स्थितिः। अस्मात् परं केनापि सूत्रेण किमपि कार्यं न विधीयते। (उदा. - देवाय् आस्तिकाः। - देवायास्तिकाः / देवा आस्तिकाः।)

४) पदान्तात् यकारात् पूर्वम् भो भगो अघो आ, परम् हल् (वस्तुतः हश्) अस्ति (भो भगो अघो आ + य् + हश्) तदा यकारस्य नित्यं लोपः भवति - (भो भगो अघो आ + ... + हल्) (उदा. - दानवाय् नास्तिकाः। - दानवा नास्तिकाः।)

५) रोः पूर्वम् इच् , परम् अश् अस्ति (इर् अ, इर् आ, उर् इ, एर् इ, ...) तदा रोः स्थाने किमपि परिवर्तनं न भवति। हरिर् अत्र – हरिरत्र इत्यादिषु स्थलेषु।

६) लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण अशि परे यवयोः विकल्पेन लोपः क्रियते। परन्तु हलि सर्वेषाम् इति सूत्रेण यकारस्य हलि नित्यम् लोपः विधीयते। अश्-मध्ये हश् अस्ति। हल्-मध्ये हश् अस्ति। उभयत्र हश् साधारणः। लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण हशि यलोपः विकल्पेन प्राप्तः, हलि सर्वेषाम् इति सूत्रेण नित्यं प्राप्तः। परन्तु हलि सर्वेषाम् इति सूत्रे सर्वेषामिति उक्तमस्ति। अतः शाकल्यमते अपि हशि लोपः एव भवति न तु लोपाभावः अपि। परन्तु हशि वकारस्य लोपः विकल्पेन इत्यपि अवधेयम्।

पट्टिकायां प्रदर्शितानि उदाहरणानि निरीक्ष्यन्ताम्।

१	२	३	४

देवस् अपि	देवस् इह	देवास् एव	देवास् वन्द्याः
देवर् अपि	देवर् इह	देवार् एव	देवार् वन्द्याः
देव उ अपि	देवय् इह	देवाय् एव	देवाय् वन्द्याः
देवो अपि	**देवयिह** √	**देवायेव** √	**देवा वन्द्याः**
देवोऽपि	**देव इह** √	**देवा एव** √	
५	६	७	८
कविस् अपि	कविस् याति	विष्णुस् आयाति	विष्णुस् जयतु
कविर् अपि	कविर् याति	विष्णुर् आयाति	विष्णुर् जयतु
कविरपि	**कविर्याति**	**विष्णुरायाति**	**विष्णुर्जयतु**
९	१०	११	१२
हरेस् इव	हरेस् नाम	विष्णोस् इच्छा	विष्णोस् दया
हरेर् इव	हरेर् नाम	विष्णोर् इच्छा	विष्णोर् दया
हरेरिव	**हरेर्नाम**	**विष्णोरिच्छा**	**विष्णोर्दया**
१३	१४	१५	१६
देवैस् अपि	देवैस् गीतम्	गौस् एव	गौस् गच्छति
देवैर् अपि	देवैर् गीतम्	गौर् एव	गौर् गच्छति
देवैरपि	**देवैर्गीतम्**	**गौरेव**	**गौर्गच्छति**

[९.९] रो रि॥ (८.३.१४)

सूत्रार्थः - रेफे परे रेफस्य लोपः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। रः रि इति सूत्रस्थसन्धेः विच्छेदः। रः (६/१), रि (७/१)। ढो ढे लोपः इति सूत्रात् लोपः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। तदा सूत्रार्थो भवति - रेफे परे रेफस्य लोपः भवति।

उदाहरणम् अग्रिमसूत्रे प्रदर्श्यते।

[९.१०] ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ (६.३.१११०)

सूत्रार्थः - लोपनिमित्तयोः ढरेफयोः परयोः पूर्वस्य अणः दीर्घः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। ढ्रलोपे (७/१), पूर्वस्य (६/१), दीर्घः (१/१), अणः (६/१)। अत्र अण् पूर्वणकारेण। तत्र समासः - ढ् च रः च ढ्रौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। ढ्रौ लोपयति इति ढ्रलोपः इति उपपदसमासः। ढकार-रेफयोः लोपस्य निमित्तभूतौ परौ यदि स्याताम् इति ढ्रलोपे इति पदस्यार्थः। तदा सूत्रार्थो भवति - ढलोपस्य रेफलोपस्य च निमित्तभूतयोः पूर्वस्य अणः दीर्घः। ढकारस्य लोपस्य निमित्तम् अपरः ढकारः एव भवति इति ढो ढे लोपः इति सूत्राद् ज्ञायते। रेफस्य लोपस्य निमित्तम् अपरः रेफः एव भवति इति रो रि इति सूत्राद् ज्ञायते। अण् - अ इ उ इति त्रयः। सूत्रस्य सुबोधार्थः भवति - यस्मिन् ढकारे ढकारस्य लोपः, यस्मिन् रेफे परे रेफस्य लोपः अभवत्, स ढकारः रेफः वा यदि परे स्यात् तर्हि ततः पूर्वस्य अणः - अ इ उ एषां दीर्घः भवति।

उदाहरणम् - पुना रमते। हरी रम्यः। शम्भू राजते।

सूत्रार्थसमन्वयः - पुनर् इति रेफान्तम् अव्ययम्। पुनर् रमते इति वाक्ये स्थिते रेफे परे रेफः अस्ति। अतः रो रि इति सूत्रेण पूर्वरेफस्य लोपः भवति। तदा पुन रमते इति स्थितिः जायते। अत्राधुना रेफस्य लोपस्य निमित्तीभूतः रेफः अस्ति। तस्मिन् रेफे परे सति ततः पूर्वस्य अणः अकारस्य प्रकृतसूत्रेण दीर्घः भवति। अतः पुना रमते इति साधु वाक्यं निष्पद्यते।

हरिस् रम्यः इति स्थिते ससजुषो रुः इति सूत्रेण पदान्तस्य हरिस्-शब्दस्य सकारस्य रुत्वे कृते हरिर् रम्यः इति स्थितिः जायते। तत्र रेफे परे रेफः अस्ति। अतः रो रि इति सूत्रेण प्रथमरेफस्य लोपः भवति। तदा हरि रम्यः इति स्थितिः जायते। अत्राधुना रेफस्य लोपस्य कारणं रेफः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण ततः पूर्वस्य अणः इकारस्य दीर्घः भवति। तदा हरी रम्यः इति साधु वाक्यं लभ्यते।

शम्भुस् राजते इति स्थिते ससजुषो रुः इति सूत्रेण पदान्तस्य शम्भुस्-शब्दस्य सकारस्य रुत्वे कृते शम्भुर् राजते इति स्थितिः जायते। तत्र रेफे परे रेफः अस्ति। अतः रो रि इति सूत्रेण प्रथमरेफस्य लोपः भवति। तदा शम्भु राजते इति स्थितिः जायते। अत्राधुना रेफस्य लोपस्य कारणं रेफः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण ततः पूर्वस्य अणः उकारस्य दीर्घः भवति। तदा शम्भू राजते इति साधु वाक्यं लभ्यते।

[९.११] एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि॥ (६.१.१२८)

सूत्रार्थः - ककाररहितयोः एतत्तदोः यः सुः तस्य लोपः हलि परे, न तु नञ्समासे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पञ्च पदानि सन्ति। एतत्तदोः (६/२), सुलोपः (१/१), अकोः (६/२), अनञ्समासे (७/१), हलि (७/१)। समासः - एतत् च तत् च एतत्तदौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तयोः एतत्तदोः। सोः लोपः सुलोपः इति षष्ठीतत्पुरुषः। न नञ्समासः अनञ्समासः इति नञ्तत्पुरुषः समासः। तस्मिन् अनञ्समासे। अविद्यमानः क् ययोः तौ अकौ इति बहुव्रीहिसमासः। तयोः अकोः। सूत्रार्थो भवति - ककाररहितयोः एतत्तदोः यः सुः तस्य लोपः हलि परे भवति, न तु नञ्समासे। अर्थात् ककाररहितस्य एतत्-सर्वनाम्नः तत्-सर्वनाम्नः च यः सुः तस्य लोपः भवति हलि परे। परन्तु नञ्समासे सुलोपः न भवति।

उदाहरणम् - स शम्भुः। एष विष्णुः।

सूत्रार्थसमन्वयः - तत्-सर्वनाम्नः सुप्रत्यययोगेन प्रक्रियया च सस् शम्भुः इति स्थितिः उद्भवति। तत्र तदः सुप्रत्ययः हलि शकारे परे अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण तदः सुलोपे कृते स शम्भुः इति साधु वाक्यं निष्पद्यते।

एतत्-सर्वनाम्नः सुप्रत्यययोगेन प्रक्रियया च एषस् विष्णुः इति स्थितिः उद्भवति। एतदः सुप्रत्ययः हलि वकारे परे अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण एतदः सुलोपे कृते एष विष्णुः इति साधु वाक्यं निष्पद्यते।

पाठगतप्रश्नाः-२

१३. अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

१४. अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रे स्थानी कः। आदेशश्च कः।

१५. रोः पूर्वम् अत् , परम् अत् अस्ति चेत् किं सूत्रं प्रवर्तेत।

१६. रोः पूर्वम् आकारः, परम् आकारः अस्ति चेत् किं सूत्रं प्रवर्तते।

१७. हलि सर्वेषाम् इति सूत्रेण किं भवति।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे हल्सन्धिप्रकरणस्य अङ्गभूतम् अनुस्वारसन्धिप्रकरणम् सविस्तरम् उपन्यस्तमस्ति। संहितायां विषयीभूतायाम् हलः अव्यवहितपूर्वम् मान्तं पदमस्ति चेत् मकारस्य अनुस्वारः भवति मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण। इदं बोध्यम् यत् अनेन सूत्रेण पदान्तस्य मस्य अनुस्वारः भवति।

नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण अपदान्ते विद्यमानस्य नकारस्य मकारस्य च अनुस्वारः भवति झलि परे। अतः मोऽनुस्वारः इति नश्चापदान्तस्य झलि इत्यनयोः सूत्रयोः कार्यक्षेत्रं सम्यक् स्मर्तव्यम्।

आभ्यां सूत्राभ्याम् यः अनुस्वारः विधीयते तस्य पुनः अग्रे उक्तानि कार्याणि भवन्ति।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रम् अपदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं नित्यं करोति। पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि विकल्पेन परसवर्णं वा पदान्तस्य इति सूत्रं करोति।

विसर्गस्य विविधा गतिः। तत्र पदान्तस्य सकारस्य रुत्वं ससजुषो रुः इति एकेनैव सूत्रेण प्राधान्येन विधीयते। सकारात् परं किमस्तीति अत्र चिन्ता नास्ति। यदा सस्य रुत्वं भवति तदा रोः पूर्वं परं च कः वर्णः, कः शब्दः वा अस्ति इति गुरुत्वमावहति। अतः तत्र सूत्रे अयं विषयः स्पष्टम् प्रतिपादितः अस्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

अधः केचित् प्रश्नाः दीयन्ते। तेषाम् उत्तराणि प्रामुख्येन दीर्घाणि एव सन्ति। सूत्रव्याख्यानं रूपसाधनं च इति द्वौ भवतः व्याकरणस्य प्रश्नस्य मुख्यौ प्रकारौ। अच्सन्धिप्रकरणे योग्यतावर्धनांशे एकस्य सूत्रस्य व्याख्यानं सविस्तरं प्रदर्शितम् अस्ति। तद् दृष्ट्वा बुद्ध्वा च एतेषामपि सूत्राणां व्याख्यानं कर्तव्यम्।

झलां जश् झशि इति सूत्रे रूपसाधनं कथं कर्तव्यमिति रूपसाधनस्य नैके प्रकाराः सविस्तरं प्रदर्शिताः सन्ति। अतः तत् स्थलं दृष्ट्वा बुद्ध्वा च अन्येषामपि रूपाणां साधने प्रयासः निष्ठया विधेयः। प्रथमं लघु रूपं साधनीयम्। ततः परं क्रमशः विस्तारः कर्तव्यः।

१. मोऽनुस्वारः इति सूत्रं व्याख्यात।

२. अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रं व्याख्यात।

३. अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रं व्याख्यात।

४. हशि च इति सूत्रं व्याख्यात।

५. हलि सर्वेषाम् इति सूत्रं व्याख्यात।

६. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत। क-स्तम्भे सूत्राणि सन्ति। ख-स्तम्भे स्थितयः सन्ति। केन सूत्रेण का स्थितिः भवतीति मेलनीयम्।

क-स्तम्भः		ख-स्तम्भः
१) मोऽनुस्वारः	क)	पुना रमते
२) नश्चापदान्तस्य झलि	ख)	त्वं रामः
३) वा पदान्तस्य	ग)	पुन रमते
४) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः	घ)	देवा गच्छन्ति
५) अतो रोरप्लुतादप्लुते	ङ)	शान्तः
६) हशि च	च)	शिवं प्रणमामि
७) हलि सर्वेषाम्	छ)	रामउ हसति
८) रो रि	ज)	रामउ अस्ति
९) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः	झ)	आक्रंस्यते

७. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत। क-स्तम्भे सूत्राणि सन्ति। ख-स्तम्भे तेषाम् सूत्राणाम् विधेयानि सन्ति। कस्य सूत्रस्य किं विधेयमिति मेलनीयम्।

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः

१) खरि च	क) परसवर्णः
२) नश्चापदान्तस्य झलि	ख) यलोपः
३) तोः षि	ग) रलोपः
४) ससजुषो रुः	घ) अनुस्वारः
५) वा पदान्तस्य	ङ) चर्
६) अतो रोरप्लुतादप्लुते	च) दीर्घः
७) वा शरि	छ) उत्
८) रो रि	ज) रुः
९) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः	झ) विसर्जनीयः
१०) हलि सर्वेषाम्	ञ) ष्टुत्वनिषेधः

८. अत्र अधः प्रारम्भस्थितिः दीयते। किञ्च यद्रूपं साधनीयं तदपि दीयते। ततः प्रदत्तानि रूपाणि ससूत्रं साधयत।

प्रारम्भः	साध्यं रूपम्
भूमिम् खनति	भूमिङ्खनति
आम्रम् चूषति	आम्रञ्चूषति
नदीम् तरति	नदीन्तरति
रामम् भज	रामं भज
रामस् हसति	रामो हसति
रामस् अत्र	रामोऽत्र
रामस् आगतः	राम आगतः
मन्दस् बद्धः	मन्दो बद्धः
बालास् हि	बाला हि
बालास् अत्र	बाला अत्र
मनस् रथः	मनोरथ

प्रारम्भः	साध्यं रूपम्
तस्यास् मतिः	तस्या मतिः
गौस् गतः	गौर्गतः
कास् धावन्ति	का धावन्ति
सस् अस्ति	सोऽस्ति
सस् पश्यति	स पश्यति
एषस् अस्ति	एषोऽस्ति
एषस् पश्यति	एष पश्यति
कस् अयम्	कोऽयम्
काकस् रौति	काको रौति
शम्भुस् राजा	शम्भू राजा
मनस् मोदनम्	मनोमोदनम्

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. मोऽनुस्वारः इत्यत्र पदान्तस्य मस्य अनुस्वारः हलि परे।

२. अपदान्तस्य मस्यानुस्वारः नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण।

३. अपदान्तस्य मस्य यमि अनुस्वारः मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण।

४. त्वम् रामः इत्यत्र मस्यानुस्वारः मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण।

५. त्वम् हरिः इत्यत्र मस्यानुस्वारः मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण।

६. फलम् रोचते इत्यत्र मोऽनुस्वारः इति सन्धिसूत्रं प्रवर्तेत।

७. हरिं वन्दे इत्यत्र वा पदान्तस्य इति सन्धिसूत्रं प्रवर्तेत।

८. अपदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णः भवति। सूत्रं हि अनुस्वारस्य ययि परसर्वणः इति।

९. ३)

१०. २)

११. १)

१२. २)

उत्तराणि-२

१३. अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रस्यार्थस्तावत् - अप्लुताद् अतः परस्य रोः स्थाने उत् भवति अप्लुते अति परे।

१४. अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रे स्थानी हि अप्लुताद् अतः परः रेफः यः अप्लुताद् अतः अव्यवहितपूर्वः अस्ति। आदेशश्च उत्।

१५. रोः पूर्वम् अत् , परम् अत् अस्ति चेत् अतो रोरप्लुतादप्लुते इति सूत्रं प्रवर्तेत।

१६. रोः पूर्वम् आकारः, परम् आकारः अस्ति चेत् भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि इति सूत्रं प्रवर्तेत।

१७. हलि सर्वेषाम् इति सूत्रेण भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य यस्य लोपः भवति हलि परे।

।।इति नवमपाठः सन्धिप्रकरणं च।।